

Finansowanie funkcjonowania islamu z budżetów państwowych a status prawny tej religii w wybranych państwach Unii Europejskiej¹

Agata S. Nalborczyk

Zakład Islamu Europejskiego

Wydział Orientalistyczny

Uniwersytet Warszawski

Abstract

Financing of Islam from State Budgets and Its Legal Status in Selected European Union States

Islam in some EU countries is a traditional religion, which has existed in their territories for centuries, while in other it constitutes a new phenomenon. In countries where there is a traditional Muslim presence, Islam is officially recognised by the state and its functioning is defined by the law concerning traditional religions. The functioning patterns differ from country to country due to different models of state–church relations, confessional laws and legal traditions. Sometimes Islam as a religion and its spiritual functionaries are financed by the state (e.g. in Romania), but there are countries where the state funding of religion is prohibited by law (e.g. in Poland). This paper collects some characteristic cases of the legal situation of Muslims in various European states and presents the extent to which the Muslim religion is financed, or the lack of such financing resulting from the legal system.

Key words: Islam, Muslim minorities, Europe, European Union, confessional law, state–church relations, financing

Słowa kluczowe: islam, mniejszości muzułmańskie, Europa, Unia Europejska, prawo wyznaniowe, relacje państwo–religie, finansowanie

---

¹ Niniejsza publikacja powstała w ramach projektu, który został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2012/05/B/HS1/02927.

Wprowadzenie

Obecność islamu w Europie cieszy się w ostatnich latach zainteresowaniem badaczy, którzy zajmują się różnorodnymi jej aspektami, w tym również dziedziną relacji z państwem². Także w monumentalnych tomach *Yearbook of Muslims in Europe* pod redakcją Jørgena S. Nielsena³ w każdym raporcie dotyczącym danego państwa istnieje podrozdział *Islam and the State*. Jednak żadna z tych prac nie wyodrębniła zagadnienia finansowania islamu z budżetu państw europejskich, a jest to ważny czynnik, wpływający na funkcjonowanie tej religii w Europie. Problem finansowania działalności religijnej jest bowiem szczególnie istotny w sytuacji tej właśnie religii, notującej ciągły przyrost wyznawców, którzy stanowią nierzadko znaczący odsetek ludności w poszczególnych państwach, ale ze względu na pochodzenie imigranckie należą do biedniejszych warstw społeczeństwa (jako głównie gasterbeiterzy i ich potomkowie) lub też w innych przypadkach jako niewielka mniejszość stają przed brakiem środków pozwalających na niezależne funkcjonowanie. Sytuacja ta rodzi konieczność sięgania po środki finansowe z zagranicy, co może prowadzić między innymi do uzależnienia działalności od sponsorów, którzy realizują politykę danego państwa, jak na przykład Diyanet w przypadku Turcji, lub jakiegoś odłamu czy nawet małej grupy religijnej. W odpowiedzi na tego typu wątpliwości Austria wprowadziła w 2015 roku zakaz finansowania działalności organizacji muzułmańskich ze środków zagranicznych⁴.

Zagadnienie finansowania religii, czyli kościołów⁵ i związków lub stowarzyszeń wyznaniowych z budżetu państwowego, stanowi element relacji między religią a instytucjami danego państwa, a zatem jest częścią prawa wyznaniowego. Unia Europejska nie narzuca państwom członkowskim żadnych regulacji w tej dziedzinie, art. 17 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej stwierdza bowiem: „1. Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu”⁶.

² Na przykład: *Muslim Minority – State Relations: Violence, Integration and Policy*, R. Mason (ed.), Basingstoke–New York 2016; J.S. Fetzer, J.Ch. Soper, *Muslims and the State in Britain, France and Germany*, Cambridge 2005; *Muslims in the West after 9/11: Religion, Politics, and Law*, J. Cesari (ed.), London 2010; *European Muslims and the Secular State*, J. Cesari (ed.), Aldershot–Hampshire 2005; H. Bielefeldt, *Muslims in säkularen Rechtsstaat*, Bielefeld 2003; F. Messner, *Religion in the European Union Countries: Constitutional Foundations, Legislations, Religious Institutions and Religious Education. Country Report on France [w:] State and Religion in Europe. Legal System, Religious Education, Religious Affairs*, Istanbul 2006, s. 81–106; F. Messner, *L’organisation du culte musulman dans certains pays de l’Union Européenne*, „Revue de Droit Canonique” 1996, t. 46, nr 2, s. 195–213; *Muslims in Rechtsstaat*, Th.G. Schneider, L. Kaddor (eds.), Münster 2005.

³ *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 1–6, Leiden 2009–2014.

⁴ Zob. więcej np. A.S. Nalborczyk, *A Century of the Official Legal Status of Islam in Austria – Between the Law on Islam of 1912 and the Law on Islam of 2015 [w:] Muslim Minority...*, s. 70.

⁵ W niniejszym tekście stosuję pisownię terminu „kościół” używaną w literaturze przedmiotu odnoszącej się do prawnych uregulowań relacji między państwem a wyznaniem religijnym. Jeśli termin ten odnosi się do konkretnego wyznania, wyraz ten pisany jest dużą literą „Kościoł”, jeśli zaś do instytucji kościoła w ogóle – małą literą „kościół”.

⁶ *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej*, 9.05.2008.

Oznacza to, że każde z państw Unii ma prawo stosować własny system prawa wyznaniowego i co za tym idzie – regulacje dotyczące finansowania religii. W poszczególnych państwach UE występują zatem odmienne, nierzadko bardzo różniące się od siebie, rozwiązania w tej dziedzinie, które wynikają między innymi z innego przebiegu historii relacji państwo–kościół na danym obszarze⁷.

Sytuacja prawna muzułmanów w Europie

Z problemem finansowania islamu z budżetu państwa związane jest, jak wspomniano wyżej, zagadnienie stosunku danego państwa do tej religii, czyli tego, jak system prawa wyznaniowego odnosi się do religii w ogóle i jaka jest w nim z kolei sytuacja islamu, który jest w części państw członkowskich religią tradycyjną, obecną od wieków (np. Polska, Rumunia, Bułgaria), ale w części, szczególnie w Europie Zachodniej, jest zjawiskiem nowym.

Jeśli chodzi o występujące współcześnie relacje między religiami a państwem, wyróżnia się trzy typy stosowanych regulacji prawnych w tej dziedzinie⁸:

- system uniwersalny, który odnosi się w jednakowym stopniu do wszystkich religii (np. Francja, Holandia, Szwecja),
- systemy umożliwiające oficjalne uznanie niektórych religii, jeśli spełnią one wymagane kryteria (np. Belgia, Polska, Niemcy, Bułgaria, Rumunia); uznanie takie może pociągać za sobą subsydia z budżetu państwa na pensje dla funkcjonariuszy religijnych, przywileje podatkowe czy finansowane przez państwo nauczanie religii w szkołach⁹,
- systemy z kościołami narodowymi lub państwowymi, w których subsydia państwowe przysługują tylko jednej religii, a pozostałe wyznania mają status drugorzędny (np. Dania, Wielka Brytania).

Z powyższego podziału wynika, że wewnątrz UE występują takie systemy prawa wyznaniowego, w których państwo nie finansuje żadnej religii lub finansuje wszystkie (oficjalnie uznane) religie w tym samym zakresie. Zdarzają się przy tym także przypadki państw, w których jedne religie są finansowane (np. tradycyjnie istniejące na ich terenie lub mające status kościoła państwowego), a inne, z różnych względów, nie, jak na przykład religie, które pojawiły się stosunkowo niedawno, gdy przybyli tam ich wyznawcy, jak to ma miejsce w przypadku muzułmanów w Europie Zachodniej.

Wiąże się to z faktem, że istnieją państwa, w których występuje możliwość oficjalnego uznania islamu jako religii, ale nie jest on z jakiegokolwiek przyczyną uznany. Zatem podział według typów prawa wyznaniowego nie odzwierciedla odpowiednio sytuacji prawnej

⁷ J.S. Fetzer, J.Ch. Soper, *op.cit.*, s. 15 i n.

⁸ F. Messner, *L'organisation du culte musulman...*, s. 195 i n.

⁹ F. Frégosi, *L'islam en Europe, entre dynamiques d'institutionnalisation, de reconnaissance et difficultés objectives d'organisation* [w:] *Religions, droit et sociétés dans l'Europe communautaire. Actes du XIIIème colloque de l'Institut de Droit et d'Histoire Religieuse (IDHR) Aix-en-Provence, 19–20 mai 1999*, Aix-en-Provence 2000, s. 96 i n.; R. Puza, *Fragen des staatlichen Religionsrechts um den Islam in Deutschland*, „Theologische Quartalschrift” 2001, t. 181, nr 4, s. 314.

muzułmanów w poszczególnych państwach europejskich i dlatego pod względem oficjalnej sytuacji religii muzułmańskiej można wyróżnić następujące grupy państw¹⁰:

- państwa, w których nie jest możliwe oficjalne uznanie islamu (np. Francja, Wielka Brytania),
- państwa, w których uznanie islamu jest możliwe, ale islam nie jest uznany jako religia (np. Niemcy, Dania),
- państwa, w których islam jest oficjalnie uznany (np. Rumunia, Polska, Belgia, Austria).

Jednak i ten podział z kolei nie pokrywa się z systemami finansowania religii, w tym religii muzułmańskiej, jak to zostanie wykazane poniżej, gdyż zdarzają się państwa, w których islam jest uznany przez państwo, ale nie otrzymuje dotacji z budżetu (np. Polska), a także takie, w których islam nie jest oficjalnie uznany i dotację otrzymuje. Niemniej oficjalny status islamu jako religii ma znaczący wpływ na funkcjonowanie muzułmanów w danym państwie, w tym również na ich nastawienie do niego¹¹.

Status prawny i finansowanie działalności organizacji muzułmańskich w wybranych państwach UE

Jak wspomniano wyżej, państwa Unii Europejskiej stosują własne rozwiązania prawne w dziedzinie relacji państwa i religii, w tym finansowania religii z budżetu państwowego, warto więc prześledzić, jak sytuacja prawna islamu w tym zakresie wygląda w niektórych z nich. Wybrane państwa omówione zostały w porządku alfabetycznym, przy czym dla zarysowania tła prawno-społecznego każdej omawianej sytuacji najpierw pokrótce scharakteryzowano społeczność muzułmańską, a także ramy prawa wyznaniowego w zakresie oficjalnego uznania religii i możliwości jej finansowania z budżetu państwowego.

Belgia

Nie ma dokładnych danych na temat liczby muzułmanów w Belgii – dane szacunkowe wahają się od 410 tys. do 450 tys., co stanowi około 4% całej ludności¹². Są to głównie imigranci i ich potomkowie.

Konstytucja belgijska z 1831 roku zapewnia pozytywną i negatywną wolność religijną, gwarantuje także neutralność państwa w sprawach religii¹³. Poszczególne

¹⁰ A.S. Nalborczyk, *Muslim Minorities – a Challenge for the European System of Relations between the State and Religion?* [w:] *European Multiculturalism as a Challenge – Policies, Successes and Failures*, W. Janicki (ed.), Lublin 2007, s. 137–153.

¹¹ Por. J.S. Fetzer, J.Ch. Soper, *op.cit.*, s. 146 i n.; por. A.S. Nalborczyk, *The Perception among Muslim Minorities of Host European Countries: Influence of Legal Status and Citizenship*, „Global Change, Peace & Security” 2008, t. 20, nr 1, s. 59–69.

¹² N. Fadil, *Belgium* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 84.

¹³ R. Torfs, *Państwo i kościół w Belgii* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (ed.), Wrocław-Kolonia 2007, s. 32 i n.

wyznania mogą zostać oficjalnie uznane przez państwo jako związki wyznaniowe, dzięki czemu uzyskują finansowe wsparcie z jego budżetu na pensje dla zwierzchnika oraz duchownych, wsparcie finansowe przy budowie i utrzymaniu miejsc kultu, zwolnienia podatkowe oraz opłacane przez państwo lekcje religii w szkołach publicznych¹⁴. Państwo finansuje także kapelanów uznanych religii w wojsku i więzieniach, lokalne samorządy natomiast muszą zapewnić mieszkania dla duchownych lub wypłacić na ten cel subsydia, a budynki sakralne zwolnione są z podatku od nieruchomości¹⁵. Islam został uznany jako religia ustawą z 19 lipca 1974 roku, jednak muzułmanie długo nie korzystali w pełni z idących za tym aktem przywilejów, gdyż na przykład otrzymywanie pensji dla duchowieństwa wymaga istnienia hierarchicznej organizacji wyznaniowej opartej na strukturze terytorialnej, której muzułmanie dłuższy czas nie mieli¹⁶. Od 1998 roku działa Dyrektoriat Muzułmanów Belgijskich (*Executive des Musulmans de Belgique*)¹⁷ i od 2001 roku islam otrzymuje wsparcie z budżetu, które na przykład w 2006 roku wyniosło 7 mln euro. Finansowanie meczetów i pracujących w nich imamów od 2001 roku odbywa się z budżetu władz lokalnych i do 2013 roku finansowanie uzyskało 39 meczetów w Walonii, 24 we Flandrii i 14 w Brukseli oraz około 40 pracujących w nich imamów¹⁸. Od 2005 roku muzułmańscy kapelani pracują w więzieniach i 18 z nich ma wypłacane pensje z budżetu, natomiast wynagrodzenia nie otrzymują kapelani muzułmańscy w szpitalach¹⁹.

W szkołach publicznych ma miejsce nauczanie uznanych religii, finansowane przez państwo, istnieją także szkoły wyznaniowe, utrzymywane z budżetu²⁰. Od 1975 roku islam jest nauczany w szkołach publicznych; w 1989 roku powstała pierwsza finansowana przez państwo szkoła muzułmańska im. Al-Ghazalego, a w 2007 roku kolejna, im. Awicenny, w Brukseli²¹.

Bułgaria

Według spisu statystycznego ludności z 2001 roku w Bułgarii żyje 967 tys. muzułmanów, co stanowi 12,2% całej populacji²² i jest to najwyższy odsetek muzułmanów na terenie jednego państwa w całej Unii Europejskiej. Muzułmanie ci to ludność tra-

¹⁴ J. Rath, K. Groenendijk, R. Pennix, *The Recognition of Islam in Belgium, Great Britain and the Netherlands*, „New Community” 1991, t. 18, nr 1, s. 104.

¹⁵ R. Torfs, *op.cit.*, s. 45–46.

¹⁶ *Ibidem*, s. 34–35.

¹⁷ N. Fadił, *op.cit.*, s. 89. Do tego czasu muzułmanie byli reprezentowani przed władzami belgijskimi przez ambasady Turcji, Maroka (stąd pochodzi większość muzułmanów w Belgii) oraz Arabii Saudyjskiej.

¹⁸ *Ibidem*, s. 95.

¹⁹ *Ibidem*, s. 99.

²⁰ R. Torfs, *op.cit.*, s. 40.

²¹ N. Fadił, *op.cit.*, s. 96.

²² J. Broun, *Rehabilitation and Recovery: Bulgaria's Muslim Communities*, „Religion, State & Society” 2007, t. 35, nr 2, s. 105–138. Spis statystyczny z 2011 r. wykazał znaczne zmniejszenie się liczby muzułmanów, do 577 tys., jednak badacze uważają te dane za niewiarygodne, gdyż tylko 4/5 Turków zadeklarowało się jako muzułmanie i mniej niż połowa Pomaków – prawdopodobnie wynikało to z lęku; N. Shakir, *Bulgaria [w:] Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 127–128.

dycyjna, głównie Turcy i Pomacy, do których dołączają imigranci z państw Bliskiego Wschodu²³.

Islam wymieniony był przez bułgarską konstytucję z 1991 roku, gwarantującą wolność wyznania i separację religii od państwa, jako jedna z tradycyjnych religii bułgarskich²⁴. Nowe regulacje prawa wyznaniowego wprowadzone w 2002 roku nakazywały jednak ponowną rejestrację instytucji reprezentujących inne religie poza bułgarską cerkwią prawosławną²⁵. Dzięki tej rejestracji, mimo jej uciążliwości, islam posiada te same prawa i wolności co inne tradycyjne wyznania (pewne specjalne przywileje przysługują Kościołowi prawosławnemu)²⁶. Państwo opłaca pensje imamów i innych muzułmańskich funkcjonariuszy religijnych²⁷, a także wspiera finansowo działalność meczetów i innych muzułmańskich miejsc modlitwy (podobnie jest w przypadku wszystkich pozostałych tradycyjnych wyznań) – w 2014 roku było to 230 tys. lewa (równowartość 53,7 tys. euro)²⁸. Główny mufti Bułgarii, uznawany zarówno przez sunnitów, jak i szyitów, posiada ten sam oficjalny i niezależny status co patriarcha Kościoła prawosławnego, największego w Bułgarii²⁹, i to on zajmuje się podziałem środków finansowych przyznanych przez państwo³⁰.

Nauczanie religii muzułmańskiej w szkołach publicznych jest prowadzone od 1997 roku i finansuje je państwo³¹; trzy muzułmańskie szkoły średnie i Wyższy Instytut Nauk Muzułmańskich są utrzymywane częściowo z budżetu państwa, a częściowo z funduszy zagranicznych³².

Dania

Według danych szacunkowych w roku 2014 na terenie Danii mieszkało 250,8 tys. muzułmanów, imigrantów i ich potomków, co stanowiło 4,5% całej populacji³³.

Duńska konstytucja z 1953 roku zapewnia wolność wyznania, ale jednocześnie uznaje (art. 4) ewangelicki kościół luterański za oficjalny duński kościół narodowy, finansowany przez państwo, zatem nie ma równości religii³⁴. Finansowanie to ma dwa źródła: 75% funduszy pochodzi ze zbieranych przez państwo podatków kościelnych, a 12% z dotacji państwowych, z których opłaca się między innymi wynagrodzenia

²³ *Ibidem*, s. 128.

²⁴ J. Broun, *op.cit.*, s. 110.

²⁵ O. Avramov, *Annotated Legal Documents on Islam in Europe: Bulgaria*, Leiden 2015, s. 8–9.

²⁶ N. Shakir, *op.cit.*, s. 147.

²⁷ A. Zhelyazkova, *Bulgaria* [w:] *L'islam et les musulmans dans l'Europe élargie: Radioscopie*, B. Maréchal (ed.), Louvain-la-Neuve 2002, s. 31.

²⁸ Z całej sumy 4 mln lewa dla wszystkich uznanych społeczności religijnych; w latach 2009–2013 było to 180 tys. lewa rocznie (równowartość 90 tys. euro); O. Avramov, *op.cit.*, s. 148.

²⁹ A. Zhelyazkova, *op.cit.*, s. 31–32.

³⁰ O. Avramov, *op.cit.*, s. 30–31.

³¹ A. Zhelyazkova, *op.cit.*, s. 32.

³² N. Shakir, *op.cit.*, s. 151–152.

³³ B.A. Jacobsen, *Denmark* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 210.

³⁴ I. Dübeck, *Państwo i kościół w Danii* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 82–83.

dla biskupów czy emerytury dla księży³⁵. Poza kościołem narodowym istnieją trzy grupy związków wyznaniowych: uznane dekretem królewskim, nieuznane, ale mogące udzielać ślubów ze skutkami prawnymi, oraz takie, które w ogóle nie są uznawane za społeczności religijne³⁶; tym dwóm pierwszym grupom przysługują pewne ulgi podatkowe³⁷. Islam nie jest uznany oficjalnie przez duńskie państwo, istnieją jedynie 23 wspólnoty muzułmańskie posiadające prawo udzielania ślubów ze skutkiem prawnym, czyli należące do drugiej grupy związków wyznaniowych i cieszące się ulgami podatkowymi³⁸. Nawet uznane związki wyznaniowe nie otrzymują finansowego wsparcia od państwa, mogą jedynie uzyskać nieodpłatnie budynki na cele edukacyjne i wsparcie finansowe dla swoich szkół³⁹.

Lekcje religii w szkołach publicznych mają wyłącznie chrześcijański charakter, jednak muzułmanie mogą zakładać prywatne szkoły, które otrzymują od państwa dotacje w wysokości 60% kosztów utrzymania⁴⁰. Pierwsza prywatna szkoła muzułmańska powstała w 1978 roku i od tego czasu utworzono takich szkół około 30⁴¹. W więzieniach pracują od 2002 roku imamowie opłacani z budżetu państwa, a w szpitalach od 2005 roku⁴².

Estonia

Liczba muzułmanów w Estonii według spisu statystycznego z 2011 roku wynosi 1,5 tys. spośród osób w wieku powyżej 15. roku życia – ich obecność jest pozostałością po latach przynależności do ZSRR⁴³.

Uchwalona w 1992 roku konstytucja Estonii gwarantuje wolność religii, przy czym zaznacza, że nie ma kościoła państwowego i istnieje rozdział religii od państwa, podobnie orzeka ustawa o kościołach i związkach wyznaniowych z 1993 roku (znowelizowana w 2002 roku)⁴⁴. Państwo nie finansuje działalności religijnej, może jedynie dotować zabytkowe budynki sakralne czy działalność kulturalną⁴⁵. Zgodnie z ustawą z 2002 roku związki wyznaniowe (stowarzyszenia religijne) są rejestrowane przez wydziały rejestrowe sądów okręgowych i miejskich, państwo może z nimi zawierać umowy regulujące ich relacje, a zarejestrowane związki wyznaniowe mają prawo do zwolnienia z podatku dochodowego⁴⁶. Estońska Gmina Muzułmańska

³⁵ *Ibidem*, s. 93.

³⁶ L. Pedersen, *Islam in the Discourse of Public Authorities and Institutions in Denmark* [w:] *Muslims in the Margin: Political Responses to the Presence of Islam in Western Europe*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Kampen 1996, s. 204.

³⁷ I. Dübeck, *op.cit.*, s. 86.

³⁸ B.A. Jacobsen, *op.cit.*, s. 191.

³⁹ I. Dübeck, *op.cit.*, s. 83.

⁴⁰ J.B. Simonsen, *Denmark* [w:] *L'islam et les musulmans...*, s. 41.

⁴¹ B.A. Jacobsen, *op.cit.*, s. 198.

⁴² *Ibidem*, s. 201.

⁴³ R. Ringvee, *Estonia* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 210.

⁴⁴ M. Kiviorg, *Państwo i kościół w Estonii* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 99 i n.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 106–108.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 102 i n.

(Eesti islami kogudus)⁴⁷ została zarejestrowana w 1994 roku, a Estońska Muzułmańska Gmina Sunnicka w 1995 roku⁴⁸, cieszą się zatem zwolnieniami podatkowymi.

Islam nie jest nauczany w szkołach w ramach zajęć szkolnych opłacanych przez państwo – w szkołach państwowych nauczanie religii jest dobrowolne i bezkonfesyjne, zatem nauka religii muzułmańskiej odbywa się w ramach tak zwanych szkół niedzielnych⁴⁹.

Francja

Istnieją jedynie szacunkowe dane dotyczące liczby muzułmanów we Francji, i to znacząco się od siebie różniące – od 4 mln do nawet 7–8 mln. Najczęściej podawana liczba to 4,7 mln, co stanowi 7,5% całej populacji francuskiej⁵⁰. Po Bułgarii Francja jest zatem drugim państwem w Unii Europejskiej co do odsetka muzułmanów, ale są oni pochodzenia imigranckiego.

Republika Francuska jest państwem laickim, którego konstytucja z 1958 roku w ogóle nie reguluje relacji z kościołami i wyznaniami religijnymi – państwo jest neutralne w sprawach religii, choć zapewnia swoim obywatelom wolność wyznania oraz warunki do praktykowania⁵¹. Nie istnieje możliwość oficjalnego uznania religii przez państwo i wspierania jej finansowo z jego budżetu⁵². Wyznawcy danej religii mogą na podstawie ustawy z 1905 roku, ustanawiającej rozdział kościoła od państwa, organizować się w stowarzyszeniach religijnych⁵³, które realizują wyłącznie cele danego kościoła, zaś finansowane mogą być tylko z datków od wiernych (wyjątek stanowi utrzymanie zabytkowych budowli sakralnych, w którym partycypuje państwo) i cieszą się przywilejami (zwolnieniami) podatkowymi⁵⁴. Muzułmanie zorganizowani są w wielu stowarzyszeniach, tworzonych przez osoby o tym samym pochodzeniu i działających na podstawie ustawy z 1901 roku. W 2001 roku w wyniku działań władz francuskich, którym zależało na jednej organizacji reprezentującej wszystkich muzułmanów, powstała Francuska Rada Kultu Muzułmańskiego (Conceil Français du Culte Musulman)⁵⁵.

Niektórzy duchowni są jednak opłacani przez państwo – są to kapelani w więzieniach, wojsku i szpitalach zatrudnieni jako urzędnicy państwowi. Od 2005 roku

⁴⁷ R. Ringvee, *Estonia*, s. 212. Istnieją plany budowy meczetu w Tallinie przez Estońską Gminę Muzułmańską, sfinansowanego przez emirat Sharjah (Zjednoczone Emiraty Arabskie), ale po nabyciu budynku przy wsparciu finansowym z Arabii Saudyjskiej nie ma już konieczności budowy; *ibidem*.

⁴⁸ R. Ringvee, *Islam in Estonia* [w:] *Islam in Europe: Religious Freedom and its Aspects*, M. Moravčíková, M. Lojda (eds.), Bratislava 2005, s. 243.

⁴⁹ M. Kiviorg, *op.cit.*, s. 104; R. Ringvee, *Estonia*, s. 213.

⁵⁰ F. Frégosi, *France* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 229.

⁵¹ J.S. Fetzer, J.Ch. Soper, *op.cit.*, s. 76.

⁵² F. Frégosi, *France* [w:] *L'islam et les musulmans...*, s. 72.

⁵³ Istnieją jeszcze stowarzyszenia diecezjalne, ale tylko w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego; B. Basdevant-Gaudemet, *Państwo i kościół we Francji* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 128–129.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 127–128.

⁵⁵ F. Frégosi, *France*, 2002, s. 73.

funkcjonują główni kapelani muzułmańscy dla wojska (wyznaczani przez Ministerstwo Obrony – każdemu podlega 30 kapelanów) i więzień (każdemu podlega 147 kapelanów), a od 2006 roku dla szpitali, jednak tu znacząco brakuje kapelanów tego wyznania, gdyż muszą oni być głównie finansowani przez szpitale⁵⁶.

Nauczanie religii nie może odbywać się na terenie szkoły, która jest świecka. Istnieją jednak prywatne szkoły wyznaniowe, uznane przez państwo, mogące otrzymać zwrot 1/10 kosztów utrzymania od państwa⁵⁷. Dwie spośród czterech istniejących muzułmańskich szkół średnich są uznane przez państwo i otrzymują wsparcie finansowe z budżetu państwowego⁵⁸.

Litwa

Według spisu ludności z 2011 roku na Litwie było 2,7 tys. muzułmanów sunitów (nie ma danych na temat szytów), co daje 0,08% ogółu populacji Litwy (3,48 mln). W tej grupie większość stanowią litewscy Tatarzy⁵⁹.

Państwo litewskie jest świeckie, konstytucja mówi o rozdziale kościoła od państwa⁶⁰, niemniej istnieje możliwość oficjalnego uznania związków religijnych i stowarzyszeń, które dzielą się na trzy rodzaje: tradycyjne (stanowiące część litewskiego dziedzictwa historycznego, duchowego i społecznego), uznane przez państwo (nie-tradycyjne wyznania mogą zostać zarejestrowane, jeśli mają 15 członków – pełnoletnich obywateli Litwy, i uzyskać osobowość prawną) i inne⁶¹. Religie należące do dziewięciu tradycyjnych wyznań mają prawo do finansowego wsparcia z budżetu państwa, ich instytucje edukacyjne są utrzymywane przez państwo, a budynki użytkowane w celach sakralnych są wyłączone od podatku od nieruchomości⁶². Otrzymywane przez te religie datki są zwolnione od podatku, podobnie dochody ze sprzedaży mienia, jeśli są one przeznaczone na utrzymanie budynków sakralnych, cele edukacyjne, kulturalne lub charytatywne, zaś sprowadzane z zagranicy dewocjonalia są zwolnione z cła⁶³.

Islam sunnicki (gdyż taki wyznają Tatarzy) został uznany za jedno z tradycyjnych wyznań przez ustawę o związkach wyznaniowych i stowarzyszeniach przyjętą w 1995 roku (art. 5)⁶⁴, zatem cieszy się przywilejami religii o tym statusie.

Nauczanie religii tradycyjnych w szkołach państwowych jest opłacane przez państwo⁶⁵, lecz ze względu na małą liczbę uczniów wyznania muzułmańskiego lekcje

⁵⁶ F. Frégosi, *France*, 2014, s. 237.

⁵⁷ B. Basdevant-Gaudemet, *op.cit.*, s. 133.

⁵⁸ F. Frégosi, *France*, 2014, s. 235.

⁵⁹ E. Račius, *Lithuania* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 378.

⁶⁰ J. Kuznecoviene, *Państwo i kościół na Litwie* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 218–219.

⁶¹ *Ibidem*, s. 219.

⁶² *Ibidem*, s. 225.

⁶³ *Ibidem*, s. 225–226.

⁶⁴ E. Račius, *Islam in Lithuania: Changing Patterns of Religious and Social Life of Lithuanian Muslims*, „Journal of Muslim Minority Affairs” 2002, t. 22, nr 1, s. 182.

⁶⁵ J. Kuznecoviene, *op.cit.*, s. 222–223.

islamu odbywają się poza szkołami publicznymi i nie są finansowane z budżetu, z wyjątkiem małej grupy uczniów w Niemieży i Sorok Tatarach, gdzie w szkołach publicznych islamu uczy Mufti⁶⁶.

Łotwa

Nie istnieją dokładne dane na temat liczby muzułmanów w państwie łotewskim, gdyż statystyczny spis ludności nie zawiera pytania na temat wyznania. Dane szacunkowe wahają się między 5 tys. a 10 tys., co stanowi 0,22–0,44% ogółu populacji (2,26 mln), przy czym liczba 5 tys. wydaje się najbardziej wiarygodna w związku z wynikami dotyczącymi narodowości spisu statystycznego z 2011 roku; obecność muzułmanów związana jest z okresem przynależności Łotwy do ZSRR⁶⁷.

W państwie łotewskim istnieje separacja państwa i religii⁶⁸, państwo nie finansuje żadnej religii, jedynie nieruchomości służące celom kultu zwolnione są z podatku od nieruchomości⁶⁹. Ugrupowania religijne mogą starać się o oficjalną rejestrację w Ministerstwie Sprawiedliwości, która daje im osobowość prawną i pewne przywileje, niedostępne dla niezarejestrowanych ugrupowań (np. organizowanie publicznych zbiórek pieniędzy), ale nie jest ona obowiązkowa. Zgodnie z ustawą o organizacjach religijnych z 1995 roku 20 pełnoletnich obywateli łotewskich lub osób ze statusem stałego pobytu może założyć i zgłosić do rejestracji organizację (kongregację) religijną. Z kolei 10 takich organizacji może założyć związek wyznaniowy (kościół; wspólnotę wyznaniową), który dysponuje prawem organizowania życia monastycznego, prowadzenia instytucji edukacyjnych itp., ale dane wyznanie może mieć tylko jedną taką organizację⁷⁰. Zarejestrowane organizacje religijne nie płacą podatku dochodowego, a przychodząca dla nich materialna pomoc z zagranicy jest zwolniona z cła⁷¹. Choć ustawa o organizacjach religijnych nie przewiduje wyróżnienia wyznań tradycyjnych, jeśli chodzi o rejestrację związku wyznaniowego, w praktyce jako tradycyjne określa się te, które mają prawo do nauczania religii w szkołach publicznych, gdy liczba dzieci danego wyznania w danej szkole osiągnie 10⁷², oraz udzielania ślubów ze skutkiem cywilnym, a także do uczestniczenia w organie doradczym do spraw religijnych ministerstwa⁷³. Islam należy do tak zwanych nowych religii i muzułmanie nie mogą korzystać z przywilejów przysługujących tradycyjnym wyznaniam.

W 2013 roku było na Łotwie 17 oficjalnie zarejestrowanych kongregacji (gmin) muzułmańskich, z których największa to powstałe w 1993 roku Stowarzyszenie Łotewskich Wspólnot Muzułmańskich (*Latvijas islama kopienas*), skupiające inne

⁶⁶ E. Račius, *Lithuania*, s. 382.

⁶⁷ V. Ščerbinskis, *Latvia* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 364.

⁶⁸ R. Balodis, *Państwo i kościół w Łotwie* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 246.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 255 i n.

⁷⁰ V. Ščerbinskis, *op.cit.*, s. 365.

⁷¹ R. Balodis, *op.cit.*, s. 255–256.

⁷² *Ibidem*, s. 252.

⁷³ *Ibidem*, s. 246 i n.

kongregacje zarejestrowane w Ministerstwie Sprawiedliwości w celu osiągnięcia wymaganej liczby 10, potrzebnych do utworzenia związku wyznaniowego⁷⁴.

Jako religia nietradycyjna islam nie może być nauczany w szkołach publicznych w ramach istniejącej wyznaniowej katechezy szkolnej, nauczanie prowadzone jest w formie tak zwanych szkół niedzielnych⁷⁵.

Niemcy

W roku 2010 według danych szacunkowych w Niemczech było 4 mln muzułmanów⁷⁶ na 80,2 mln⁷⁷, co stanowi 4,9% całej populacji; są oni pochodzenia imigranckiego, głównie z Turcji, a paszport niemiecki posiada 2 mln⁷⁸.

W Republice Federalnej Niemiec konstytucja gwarantuje wolność wyznania (art. 4) i mamy do czynienia z rozdziałem państwa i religii (art. 140), zwanym quasi-separacją, ponieważ w konstytucji zagwarantowane są formy współpracy między państwem a kościołami, na przykład państwo zbiera podatek kościelny, zaś art. 7 ust. 2 zezwala na nauczanie religii w szkołach państwowych⁷⁹. RFN jest państwem federacyjnym, stąd część regulacji dotyczących relacji państwo–kościół wchodzi w zakres kompetencji poszczególnych krajów związkowych (landów)⁸⁰. Istnieje jednak możliwość nawiązywania przez państwo partnerskich kontaktów ze wspólnotami religijnymi, przez nadanie im przewidzianego przez konstytucję statusu osób prawnych (podmiotów) prawa publicznego (niem. Körperschaft des öffentlichen Rechts)⁸¹. Tradycyjne społeczności i organizacje religijne, takie jak kościoły protestanckie, katolickie i wspólnota żydowska, uzyskały ten status automatycznie, inne muszą wystąpić o jego przyznanie⁸².

Uzyskanie takiego statusu obwarowane jest wieloma warunkami, między innymi posiadaniem reprezentującej daną wspólnotę organizacji, która może udokumentować 30 lat swojej działalności na terenie Niemiec, funkcjonowanie w zgodzie z zasadami konstytucji oraz stałą strukturę organizacyjną złożoną z niezmiennych się członków, których jednoczy wyznawanie tej samej religii, a dana wspólnota stanowi ponad 1% ludności jednego kraju związkowego⁸³. Przynosi ono jednak wiele korzyści, jak na przykład możliwość zakładania własnych szkół wyznaniowych,

⁷⁴ V. Ščerbinskis, *op.cit.*, s. 365.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 366.

⁷⁶ *Religionen & Weltanschauungsgemeinschaften in Deutschland: Mitgliederzahlen – Islam*, Religionswissenschaftlicher Medien- und Informationsdienst e. V. – REMID, http://remid.de/info_zahlen/islam/ [dostęp: 29.07.2015].

⁷⁷ *Bevölkerung auf Grundlage des Zensus 2011*, Statistisches Bundesamt, <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/Bevoelkerung.html> [dostęp: 29.07.2015].

⁷⁸ M. Rohe, *Germany* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 263.

⁷⁹ G. Robbers, *Państwo i kościół w Niemczech* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 278–279.

⁸⁰ M. Rohe, *op.cit.*, s. 264.

⁸¹ G. Robbers, *Państwo...*, s. 280.

⁸² T. Lemmen, *Muslims in Deutschland. Eine Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, Baden-Baden 2001, s. 180 i n.

⁸³ R. Puza, *op.cit.*, s. 314–315.

podejmowania działalności charytatywnej i społecznej ze wsparciem finansowym państwa, zwolnienia podatkowe i celne, prawo do zakładania własnych przedszkoli, do prowadzenia opieki duchowej w wojsku i więzieniach czy do posiadania swoich przedstawicieli w ciałach doradczych stacji radiowych i telewizyjnych. Dalsze przywileje związane z przyznaniem takiego statusu to prawo do współorganizacji lekcji religii w szkołach państwowych (lekcje religii są obowiązkowe) oraz do kształcenia nauczycieli i posiadania wydziałów teologicznych na uniwersytetach państwowych, jak również do organizowania i prowadzenia własnych cmentarzy. Przy tym wspólnoty wyznaniowe tego typu cieszą się na podstawie art. 4 konstytucji wolnością od ingerencji państwa w ich wewnętrzne sprawy⁸⁴.

Funkcjonowanie kościołów w 80% pokrywane jest z podatku kościelnego, który stanowi 8–9% zobowiązania podatkowego danej osoby. Kościoły otrzymują także dotacje na działalność kulturalną czy charytatywną i korzystają ze zwolnień podatkowych, a podatek kościelny i datki mogą być odliczane od podatku dochodowego⁸⁵.

W poszczególnych krajach związkowych doszło do uznania niektórych organizacji muzułmańskich za wspólnoty religijne na poziomie krajowym (landu) i zbierania podatku religijnego od muzułmanów, a także wydania zgody na nauczanie religii muzułmańskiej w szkołach państwowych, finansowane z budżetu publicznego, na co pozwala federacyjny charakter państwa⁸⁶; ma to miejsce w Berlinie, Bawarii (od 2001 roku), Hesji i Północnej Nadrenii Westfalii (od 2008 roku). Nauczanie islamu funkcjonuje w szesnastu krajach związkowych, jednak częściowo odbywa się to w ramach nauki języka ojczystego – na przykład w Bawarii (od 1988 roku), w Dolnej Saksonii, Północnej Nadrenii-Westfalii czy Nadrenii Palatynacie. Istnieją także wspierane subsydiami państwowymi muzułmańskie przedszkola: we Frankfurcie i Wiesbaden (na sumę 34 tys. euro) oraz w Monachium (na sumę 30 tys. euro)⁸⁷. Funkcjonują także katedry teologii muzułmańskiej w ramach wydziałów teologicznych państwowych uniwersytetów, w Osnabrück, Münster oraz Erlangen-Nürnberg⁸⁸.

Polska

Nie znamy dokładnych danych na temat liczby muzułmanów w Polsce, zaś dane szacunkowe różnią się w zależności od źródła. Oficjalne dane statystyczne podają tylko liczbę członków Muzułmańskiego Związku Religijnego – w 2007 roku były to 5123 osoby⁸⁹. Społeczność tatarska szacowana jest na około 5–6 tys. osób, a liczba muzułmanów pochodzenia imigranckiego na 15–25 tys., co razem daje to około 0,04–0,08% całej ludności Polski⁹⁰.

⁸⁴ G. Robbers, *Państwo...*, s. 282 i n.; T. Lemmen, *op.cit.*, s. 181–183.

⁸⁵ G. Robbers, *Państwo...*, s. 285–286.

⁸⁶ T. Lemmen, *op.cit.*, s. 159 i n.; R. Puza, *op.cit.*, s. 321–322.

⁸⁷ G. Robbers, *Germany [w:] Yearbook of Muslims...*, t. 1, 2009, s. 146.

⁸⁸ M. Rohe, *op.cit.*, s. 272.

⁸⁹ *Rocznik statystyczny*, Warszawa 2007, s. 221.

⁹⁰ A.S. Nalborczyk, S. Grodz, *Poland [w:] Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 473.

Konstytucja RP z 1997 roku oraz ustawa o gwarancjach sumienia i wolności wyznania z 1989 roku zapewniają wzajemną autonomię państwa i związków wyznaniowych, które można swobodnie tworzyć i rejestrować w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji, aby uzyskać przywileje oficjalnie uznanego wyznania⁹¹. Zgodnie z art. 10 ustawy z 1989 roku żaden, nawet oficjalnie uznany, związek wyznaniowy nie może być finansowany przez państwo. Dochody związków wyznaniowych przeznaczone na działalność religijną i utrzymanie budynków sakralnych są zwolnione z podatków, zaś sprowadzane z zagranicy towary przeznaczone na cele charytatywno-opiekuńcze i oświatowo-wychowawcze oraz towary o charakterze kulturalnym przeznaczone na cele kultu są zwolnione z cła. Jedynie duchowni pracujący w instytucjach państwowych, takich jak szkoły czy wojsko, otrzymują od państwa wynagrodzenie⁹².

Muzułmańskich związków wyznaniowych jest zarejestrowanych w Polsce pięć. Najstarszy to powstały w 1925 roku i uznany przez państwo polskie sunnicki, najliczniejszy Muzułmański Związek Religijny w RP, który jako jedyny działa na podstawie specjalnej ustawy; nie została bowiem uchylona przez polski Sejm ustawa z 21 kwietnia 1936 roku o stosunku państwa do MZR⁹³. Drugim najważniejszym muzułmańskim związkiem wyznaniowym w Polsce jest także sunnicka Liga Muzułmańska, zarejestrowana w 2004 roku.

Od 1992 roku w szkołach publicznych odbywa się finansowane przez państwo nauczanie oficjalnie zarejestrowanych religii, gdy w danej szkole jest siedmiu uczniów danego wyznania, a jeśli uczniów jest 3–7, lekcje są organizowane przez związek wyznaniowy jako grupa międzyszkolna⁹⁴. MZR prowadzi nauczanie w szkołach na Podlasiu, Liga Muzułmańska zaś międzyszkolną grupę w Warszawie⁹⁵. Muzułmańskie związki wyznaniowe otrzymują także dotacje na działalność kulturalną, w tym na wydawanie czasopism i książek, na przykład w ramach dotacji celowych, a MZR dodatkowo na utrzymanie zabytkowych obiektów sakralnych – pomoc ta nie jest przyznawana automatycznie, lecz należy o nią wystąpić.

⁹¹ M. Rynkowski, *Państwo i kościół w Polsce* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 292–293.

⁹² *Ibidem*, s. 299 i n.

⁹³ Jest ona jednak anachroniczna, nie została bowiem dostosowana do nowej polskiej konstytucji z 1997 roku i wymaga nowelizacji. Ustawa ta została wydana w innym modelu prawa wyznaniowego w II RP, tzn. w warunkach systemu zwierzchnictwa państwa nad związkami wyznaniowymi. W myśl tej ustawy państwo finansowało działalność MZR, który zgodnie z jej art. 38 otrzymywał dotacje na „wydatki osobowe i rzeczowe”, czyli m.in. na pensje dla funkcjonariuszy religijnych. Budynki używane w celach sakralnych, a także dochody przeznaczane na cele religijne cieszyły się zwolnieniami i ulgami podatkowymi (art. 41). Nauczanie islamu w szkołach publicznych było finansowane przez państwo (art. 32), podobnie kapelani muzułmańscy w wojsku polskim (art. 22).

⁹⁴ M. Rynkowski, *op.cit.*, s. 295–296.

⁹⁵ Zob. więcej A.S. Nalborczyk, *Islamic Religious Education in Poland – Curricula and Textbooks* [w:] *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, E. Aslan (ed.), Frankfurt 2011, s. 185–186.

Rumunia

W czasie ostatniego spisu ludności w 2011 roku na terenie Rumunii mieszkało 64,3 tys. muzułmanów, co stanowiło 0,4% całej ludności tego kraju; są to głównie miejscowi Tatarzy i Turcy oraz rosnąca liczba imigrantów⁹⁶.

Konstytucja rumuńska z 1991 roku mówi, że Rumunia jest państwem świeckim, gwarantującym wolność religijną, ale jednocześnie oficjalnie wymienione są w niej tradycyjne religie rumuńskie, co stanowi ich oficjalne uznanie, a uznane religie mają prawo do otrzymywania subsydiów od państwa na swoją działalność i do przywilejów podatkowych⁹⁷. Islam należy do religii wymienionych w konstytucji (uznanie to zostało potwierdzone ustawą z 2006 roku) i przez instytucję muftiego otrzymuje wsparcie finansowe na utrzymanie imamów, meczetów oraz miejsc modlitwy⁹⁸. Jako oficjalnie uznana religia ma także prawo do opłacanych przez państwo kapelanów muzułmańskich w więzieniach⁹⁹.

Lekcje uznanych religii prowadzone są od 1995 roku na koszt państwa w szkołach publicznych, a wyznania te mają prawo do zakładania własnych szkół¹⁰⁰. Islam jest nauczany w szkołach państwowych, a w 1996 roku została otwarta współfinansowana przez państwo muzułmańska szkoła średnia w Medgidii¹⁰¹.

Wielka Brytania

Według spisu statystycznego z 2011 roku w Anglii i Walii było 2,7 mln muzułmanów, co stanowiło 4,8% populacji (w Irlandii Północnej według danych szacunkowych mieszka 8–10 tys. muzułmanów)¹⁰². Są to przede wszystkim imigranci, głównie z Azji Południowej, i ich potomkowie¹⁰³.

Cechą charakterystyczną systemu prawnego Wielkiej Brytanii jest brak konstytucji, a wolność wyznania sformułowana jest w odpowiednich aktach prawnych oraz międzynarodowych traktatach podpisanych przez Wielką Brytanię, takich jak na przykład Europejska Konwencja Praw Człowieka¹⁰⁴. Dodatkowo Wielka Brytania składa się z trzech krajów: Anglii, Szkocji i Irlandii Północnej, w których funkcjonują

⁹⁶ I. Vainovski-Mihai, *Romania* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 499.

⁹⁷ R.E. Iordache, *The Legal Status of the Islamic Minority in Romania* [w:] *The Legal Treatment of Islamic Minorities in Europe*, R. i B.-P. Aluffi, G. Zincone (eds.), Leuven 2004, s. 199–200.

⁹⁸ I. Vainovski-Mihai, *op.cit.*, s. 500.

⁹⁹ R.E. Iordache, *op.cit.*, s. 203.

¹⁰⁰ I. Vainovski-Mihai, *op.cit.*, s. 503–504; R.E. Iordache, *op.cit.*, s. 206.

¹⁰¹ I. Vainovski-Mihai, *op.cit.*, s. 504.

¹⁰² D. Hussain, *United Kingdom* [w:] *Yearbook of Muslims...*, t. 6, 2014, s. 623.

¹⁰³ Wszyscy imigranci wywodzący się z Pakistanu i dawnego Commonwealthu posiadają obywatelstwo brytyjskie; Ph. Lewis, *Between Lord Ahmed and Ali G: Which Future for British Muslims?* [w:] *Religious Freedom and the Neutrality of the State: The Position of Islam in the European Union*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Leuven 2002, s. 131.

¹⁰⁴ D. McClean, *Państwo i kościół w Zjednoczonym Królestwie* [w:] *Państwo i kościół w krajach...*, s. 414.

odrębne porządki prawne¹⁰⁵. Istnieje natomiast oficjalny kościół państwowy, którym jest anglikański Kościół w Anglii i prezbiteriański Kościół w Szkocji – nominalnym zwierzchnikiem obu jest panujący monarcha¹⁰⁶. Pozostałe kościoły i religie są zorganizowane jako dobrowolne stowarzyszenia, a ich funkcjonowanie regulują zasady prawne, odnoszące się do funduszy charytatywnych, przy czym ich własność zarządzana jest zgodnie z prawem świeckim i nie ma specjalnego statusu¹⁰⁷. Żaden z państwowych kościołów, podobnie jak i inne związki wyznaniowe, nie otrzymuje funduszy z budżetu, muszą one zatem utrzymywać się z własnych dochodów. Istnieje jednak grupa ustaw, na mocy których rząd państwowy lub lokalny może w różnych formach wspierać finansowo na przykład utrzymanie cmentarzy lub tych miejsc kultu, które mają wartość historyczną. Samorządy lokalne mogą także dawać środki na działalność szkołom wyznaniowym czy też organizacjom charytatywnym, które zwykle powstają z pobudek religijnych¹⁰⁸.

Nie istnieją podstawy prawne do oficjalnego uznania nowych religii i wyznań, w tym islamu, gdyż tradycyjne wyznania działają wyłącznie na podstawie historycznych przywilejów oraz statutów zatwierdzonych przez Parlament¹⁰⁹. Znaczna większość muzułmańskich organizacji i meczetów funkcjonuje zgodnie z prawem regulującym działalność organizacji charytatywnych, które nie wymaga od nich specjalnej rejestracji¹¹⁰. Jedynym warunkiem funkcjonowania organizacji tego typu jest możliwość przedstawienia ksiąg rachunkowych i rzetelnie prowadzonego konta; niemniej rejestracja jako stowarzyszenie czy fundacja zapewnia pewne przywileje, w tym podatkowe¹¹¹. Lokalne samorządy dofinansowują czasem budowę meczetów, ale główne fundusze na ten cel to datki wiernych i pieniądze z zagranicy¹¹². Kapelani muzułmańscy funkcjonują w więzieniach (233 w 2013 roku, z tego 120 na cały etat), siłach zbrojnych, szpitalach i otrzymują wynagrodzenie od zatrudniających ich instytucji¹¹³.

Szkolnictwo w Wielkiej Brytanii dzieli się na dwa typy: „utrzymywane” (państwowe), w ramach którego szkoły deklarują swoją przynależność do kościołów państwowych, uczestniczących w ich finansowaniu i zarządzaniu nimi, oraz „niezależne”, wśród których istnieją prywatne szkoły religijne¹¹⁴. Lekcje religii w szkołach państwowych są z zasady bezwyznaniowe, lecz „chrześcijańskiej” natury, połączone z modlitwą¹¹⁵, od 1985 roku dzieci mogą być z tych lekcji zwalniane przez rodziców. Nauczanie islamu odbywa się zatem głównie w przymeczetowych

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 407.

¹⁰⁶ J. Rath, K. Groenendijk, R. Pennix, *op.cit.*, s. 106.

¹⁰⁷ D. McClean, *op.cit.*, s. 411, 414–415.

¹⁰⁸ W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld, *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe*, Kampen 1995, s. 19–20.

¹⁰⁹ D. Hussain, *op.cit.*, s. 627.

¹¹⁰ D. Hussain, S. McLoughlin, *United Kingdom [w:] Yearbook of Muslims...*, t. 5, 2013, s. 683–684.

¹¹¹ J.S. Nielsen, *Muslims in Western Europe*, Edinburgh 2004, s. 51.

¹¹² *Ibidem*, s. 45 i n.

¹¹³ D. Hussain, *op.cit.*, s. 637.

¹¹⁴ D. McClean, *op.cit.*, s. 416.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 416–417.

szkółkach niedzielnych¹¹⁶. Od 1998 roku działają prywatne szkoły muzułmańskie, otrzymujące subsydia z budżetu państwa (lub samorządów lokalnych), i jest ich obecnie jedenaście¹¹⁷.

Podsumowanie

Jedną z cech publicznego dyskursu na temat muzułmanów w Europie jest tendencja do generalizowania i niedostrzeganie różnicowania ich sytuacji w zamieszkiwanych przez nich państwach. Tymczasem przez odmienne warunki prawno-społeczne w poszczególnych państwach generowany jest różny zakres i przebieg procesu integracji, jak również różny stopień identyfikacji z krajem i społeczeństwem, na terenie którego muzułmanie mieszkają¹¹⁸.

Jednym z czynników wpływających na funkcjonowanie muzułmanów w państwach europejskich jest miejsce islamu w relacjach państwo–religia i związane z tym zagadnienie finansowania tej religii z budżetu państwowego. Ze względu na sposób i zakres tego finansowania można wyróżnić następujące grupy państw europejskich:

- państwa, w których funkcjonowanie islamu jako religii nie jest finansowane bezpośrednio (np. Polska, Francja, Wielka Brytania, Estonia),
- państwa, w których istnieje bezpośrednie finansowanie funkcjonowania islamu jako religii (np. Belgia, Bułgaria, Rumunia).

Jednak jak wykazano powyżej, w państwach, w których funkcjonowanie islamu jako religii nie jest finansowane bezpośrednio, występować może finansowanie pośrednie, które obejmuje motywowaną religijnie i prowadzoną przez muzułmańskie instytucje działalność charytatywną, kulturalną, etniczną (np. w Polsce czy Wielkiej Brytanii), edukacyjną – w tym nauczanie religii w szkołach państwowych (np. w Polsce czy w Niemczech) lub prywatne szkoły muzułmańskie (np. w Danii czy Wielkiej Brytanii). Także pewne aspekty funkcjonowania religii muzułmańskiej cieszą się często ulgami podatkowymi lub celnymi, jak to ma miejsce na przykład w Danii, Estonii, we Francji czy na Litwie.

Finansowanie bezpośrednio może obejmować subsydia na funkcjonowanie religii, jak na przykład pensje funkcjonariuszy religijnych, czyli imamów, czasem muftich, jeśli tacy istnieją, utrzymanie i budowę budynków sakralnych. Taka sytuacja występuje najczęściej w przypadku państw, w których islam jest oficjalnie uznaną religią, jak na przykład w Belgii, Bułgarii, na Litwie czy w Rumunii. Przy czym znacznie częściej pensje otrzymują imamowie zatrudnieni jako kapelani w szpitalach, więzieniach czy siłach zbrojnych, gdyż dzieje się tak nawet wtedy, gdy imamowie z zasady wynagrodzenia od państwa nie dostają – na przykład w Wielkiej Brytanii czy we Francji.

¹¹⁶ D. Hussain, *op.cit.*, s. 634.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Por.: J.S. Fetzer, J.Ch. Soper, *op.cit.*; A.S. Nalborczyk, *The Perception among Muslim Minorities...*

Wyraźnie widać, że imigrancki charakter społeczności muzułmańskich na zachodzie Europy nierzadko utrudnia im skorzystanie z należnych przywilejów wynikających z oficjalnego uznania islamu jako religii, jak na przykład w Belgii, gdzie brak jednej reprezentatywnej organizacji długo uniemożliwiał otrzymywanie subsydiów na pensje dla imamów. W innych przypadkach ta specyfika mniejszości muzułmańskiej utrudnia uzyskanie statusu oficjalnie uznanej religii, jak ma to miejsce na przykład w Niemczech.

Co ciekawe, podobny status islamu jako religii w ramach prawa wyznaniowego nie pokrywa się z systemem jego finansowania. W Polsce i na Litwie islam o podobnych tradycjach jest uznany przez państwo, ale w Polsce jego funkcjonowanie nie jest utrzymywane bezpośrednio z budżetu państwa, na Litwie zaś jest. Podobnie istnienie kościoła państwowego nie musi oznaczać braku bezpośredniego finansowania – w Danii i Norwegii (przykład spoza UE, nieomawiany w tej pracy) kościół luterński ma status kościoła państwowego i w Danii z tego powodu tylko on może otrzymywać bezpośrednie dotacje od państwa, natomiast w Norwegii system prawny, gwarantujący równość wszystkich religii, wymusił finansowanie w tym samym zakresie wszystkich kościołów oraz wyznań i społeczność muzułmańska otrzymuje z budżetu taką samą sumę pieniędzy na jednego wyznawcę, co kościół państwowy¹¹⁹.

Jak wspomniano wyżej, muzułmanie europejscy znajdują się dość powszechnie w trudnej sytuacji finansowej, gdyż na zachodzie UE są to niezbyt zamożne społeczności o korzeniach imigranckich, a na wschodzie często niewielkie mniejszości. Sytuacja ta nie pozwala im na niezależność finansową i zmusza nierzadko do korzystania z funduszy pochodzących z zagranicy: od państw (np. Turcja), organizacji międzynarodowych czy osób prywatnych. I tak na przykład meczety dla mniejszości tureckiej w Niemczech budowane są z funduszy tureckiego ministerstwa religii, Diyanetu (co w następstwie prowadzi do sprowadzania do tych meczetów imamów z Turcji – zob. niżej), a także z funduszy bogatych krajów naftowych, jak w Wielkiej Brytanii czy Francji itd. W Polsce też przedmiotem dyskusji publicznej była ostatnio budowa muzułmańskiego centrum kulturalnego w Warszawie ze środków pochodzących z Arabii Saudyjskiej.

Brak funduszy na pensje i utrzymanie imamów prowadzi z kolei do konieczności sprowadzania ich z zagranicy, gdyż zagraniczne ośrodki z reguły chętnie finansują tylko własnych ludzi (między innymi przez wiele lat imama dla warszawskiego Centrum Islamu sprowadzała i utrzymywała ambasada Egiptu, Turcja wysyła imamów do Niemiec i Austrii¹²⁰), którzy nierzadko nie znają miejscowego języka i warunków, w jakich żyją europejscy muzułmanie, co jest powodem niewystarczalności ich

¹¹⁹ K. Vogt, *Integration through Islam? Muslims in Norway* [w:] *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*, Y. Yazbeck Haddad (ed.), Oxford 2002, s. 89.

¹²⁰ Por. np. S. Kroissenbrunner, *Turkish Imams in Vienna* [w:] *Intercultural Relations and Religious Authorities: Muslims in the European Union*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Leuven 2002, s. 181–207.

Nowa austriacka Ustawa do spraw islamu (*Islamgesetz*) z 25 lutego 2015 roku zakazuje sprowadzania muzułmańskich funkcjonariuszy religijnych z zagranicy po roku od wejścia jej w życie; zob. więcej: A.S. Nalborczyk, *A Century of the Official Legal Status of Islam...*, s. 71.

posługi, nieodpowiedniego poziomu kazań czy braku włączania się w aktywności lokalnych społeczności, na przykład w dialog międzyreligijny¹²¹.

Powyższe opracowanie nie obejmuje wszystkich państw Unii Europejskiej i stanowi jedynie zarys problematyki finansowania islamu przez państwa członkowskie. Jednak już na tym przykładzie widać, że jest to problem zróżnicowany i mający wpływ na realne funkcjonowanie muzułmanów w społeczeństwach europejskich.

Bibliografia

- Avramov O., *Annotated Legal Documents on Islam in Europe: Bulgaria*, Leiden 2015.
- Balodis R., *Państwo i kościół w Lotwie* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 243–261.
- Basdevant-Gaudemet B., *Państwo i kościół we Francji* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 123–145.
- Bevölkerung auf Grundlage des Zensus 2011*, Statistisches Bundesamt, <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/Bevoelkerung.html> [dostęp: 29.07.2015].
- Bielefeldt H., *Muslims in säkularen Rechtsstaat*, Bielefeld 2003.
- Broun J., *Rehabilitation and Recovery: Bulgaria's Muslim Communities*, „Religion, State & Society” 2007, t. 35, nr 2, s. 105–138.
- Dübeck I., *Państwo i kościół w Danii* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 81–96.
- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej*, 9.05.2008.
- European Muslims and the secular state*, J. Cesari (ed.), Aldershot–Hampshire 2005.
- Fadil N., *Belgium* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 83–107.
- Fetzer J.S., Soper J.Ch., *Muslims and the State in Britain, France and Germany*, Cambridge 2005.
- Frégosi F., *France* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 229–243.
- Frégosi F., *France* [w:] *L'islam et les musulmans dans l'Europe élargie: Radioscopie*, B. Maréchal (ed.), Louvain-la-Neuve 2002, s. 69–76.
- Frégosi F., *L'islam en Europe, entre dynamiques d'institutionnalisation, de reconnaissance et difficultés objectives d'organisation* [w:] *Religions, droit et sociétés dans l'Europe communautaire. Actes du XIIIème colloque de l'Institut de Droit et d'Histoire Religieuse (IDHR) Aix-en-Provence, 19–20 mai 1999*, Aix-en-Provence 2000, s. 91–117.
- Hussain D., *United Kingdom* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 625–648.
- Hussain D., McLoughlin S., *United Kingdom* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 5, Leiden 2013, s. 681–706.
- Iordache R.E., *The Legal Status of the Islamic Minority in Romania* [w:] *The Legal Treatment of Islamic Minorities in Europe*, R. i B.-P. Aluffi, G. Zincone (eds.), Leuven 2004, s. 195–211.
- Jacobsen B.A., *Denmark* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 189–209.
- Kiviorg M., *Państwo i kościół w Estonii* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 97–110.

¹²¹ Nie jest to tylko specyfika imamów, w czasie pobytu badawczego autorki w Belgii w 2011 roku miejscowi działacze dialogu międzyreligijnego skarżyli się na brak zaangażowania w tej dziedzinie ze strony sprowadzanych z Polski księży katolickich, którzy w swojej ojczyźnie nie mieli do czynienia ze specyfiką obszarów wielowyznaniowych i wieloetnicznych, nie byli więc odpowiednio przygotowani.

- Kroissenbrunner S., *Turkish Imams in Vienna* [w:] *Intercultural Relations and Religious Authorities: Muslims in the European Union*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Leuven 2002, s. 181–207.
- Kuznecoviene J., *Państwo i kościół na Litwie* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonja 2007, s. 215–229.
- Lemmen T., *Muslime in Deutschland. Eine Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, Baden-Baden 2001.
- Lewis Ph., *Between Lord Ahmed and Ali G: Which future for British Muslims?* [w:] *Religious freedom and the neutrality of the state: the position of Islam in the European Union*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Leuven 2002, s. 129–144.
- L'islam et les musulmans dans l'Europe élargie: Radioscopie*, B. Maréchal (ed.), Louvain-la-Neuve 2002.
- McClellan D., *Państwo i kościół w Zjednoczonym Królestwie* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonja 2007, s. 407–425.
- Messner F., *L'organisation du culte musulman dans certains pays de l'Union Européenne*, „Revue de Droit Canonique” 1996, t. 46, nr 2, s. 195–213.
- Messner F., *Religion in the European Union Countries: Constitutional Foundations, Legislations, Religious Institutions and Religious Education. Country Report on France* [w:] *State and Religion in Europe. Legal System, Religious Education, Religious Affairs*, Istanbul 2006, s. 81–106.
- Muslim Minority – State Relations: Violence, Integration and Policy*, R. Mason (ed.), Basingstoke–New York 2016.
- Muslime im Rechtsstaat*, Th.G. Schneider, L. Kaddor (eds.), Münster 2005.
- Muslims in the West after 9/11: Religion, Politics, and Law*, J. Cesari (ed.), London 2010.
- Nalborczyk A.S., *A Century of the Official Legal Status of Islam in Austria – Between the Law on Islam of 1912 and the Law on Islam of 2015* [w:] *Muslim Minority – State Relations: Violence, Integration and Policy*, R. Mason (ed.), Basingstoke–New York 2016, s. 61–82.
- Nalborczyk A.S., *Islamic Religious Education in Poland – Curricula and Textbooks* [w:] *Islamic Textbooks and Curricula in Europe*, E. Aslan (ed.), Frankfurt 2011, s. 185–196.
- Nalborczyk A.S., *Muslim Minorities – A Challenge for the European System of Relations between the State and Religion?* [w:] *European Multiculturalism as a Challenge – Policies, Successes and Failures*, W. Janicki (ed.), Lublin 2007, s. 137–153.
- Nalborczyk A.S., *The Perception among Muslim Minorities of Host European Countries: Influence of Legal Status and Citizenship*, „Global Change, Peace & Security” 2008, t. 20, nr 1, s. 59–69.
- Nalborczyk A.S., Grodz S., *Poland* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 472–486.
- Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonja 2007.
- Nielsen J.S., *Muslims in Western Europe*, Edinburgh 2004.
- Pedersen L., *Islam in the Discourse of Public Authorities and Institutions in Denmark* [w:] *Muslims in the Margin: Political Responses to the Presence of Islam in Western Europe*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Kampen 1996, s. 202–217.
- Puza R., *Fragen des staatlichen Religionsrechts um den Islam in Deutschland*, „Theologische Quartalschrift” 2001, t. 181, nr 4, s. 307–328.
- Račius E., *Lithuania* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 378–387.
- Račius E., *Islam in Lithuania: Changing Patterns of Religious and Social Life of Lithuanian Muslims*, „Journal of Muslim Minority Affairs” 2002, t. 22, nr 1, 176–183.
- Rath J., Groenendijk K., Pennix R., *The Recognition of Islam in Belgium, Great Britain and the Netherlands*, „New Community” 1991, t. 18, nr 1, s. 101–114.
- Religionen & Weltanschauungsgemeinschaften in Deutschland: Mitgliederzahlen – Islam*, Religionswissenschaftlicher Medien- und Informationsdienst e. V. – REMID, http://remid.de/info_zahlen/islam/ [dostęp: 29.07.2015].

- Religious Freedom and the Neutrality of the State: The Position of Islam in the European Union*, W.A.R. Shadid, P.S. van Koningsveld (eds.), Leuven 2002.
- Ringvee R., *Estonia* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 210–217.
- Ringvee, *Islam in Estonia* [w:] *Islam in Europe: Religious Freedom and its Aspects*, M. Moravčíková, M. Lojda (eds.), Bratislava 2005, s. 242–247.
- Robbers G., *Germany* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 1, Leiden 2009, s. 141–150.
- Robbers G., *Państwo i kościół w Niemczech* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 277–288.
- Rocznik statystyczny*, Warszawa 2007.
- Rohe M., *Germany* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), Leiden 2014, s. 262–287.
- Rynkowski M., *Państwo i kościół w Polsce* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 289–302.
- Shadid W.A.R., Koningsveld P.S. van, *Religious Freedom and the Position of Islam in Western Europe*, Kampen 1995.
- Shakir N., *Bulgaria* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 126–143.
- Simonsen J.B., *Denmark* [w:] *L'islam et les musulmans dans l'Europe élargie: Radioscopie*, B. Maréchal (ed.), Louvain-la-Neuve 2002, s. 39–45.
- Ščerbinskis V., *Latvia* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 364–369.
- Torfs R., *Państwo i kościół w Belgii* [w:] *Państwo i kościół w krajach Unii Europejskiej*, G. Robbers (red.), Wrocław–Kolonia 2007, s. 31–49.
- Vainovski-Mihai I., *Romania* [w:] *Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 6, Leiden 2014, s. 498–510.
- Vogt K., *Integration through Islam? Muslims in Norway* [w:] *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*, Y. Yazbeck Haddad (ed.), Oxford 2002, s. 88–100.
- Yearbook of Muslims in Europe*, J.S. Nielsen et al. (eds.), t. 1–6, Leiden 2009–2014.
- Zhelyazkova A., *Bulgaria* [w:] *L'islam et les musulmans dans l'Europe élargie: Radioscopie*, B. Maréchal (ed.), Louvain-la-Neuve 2002, s. 29–35.